

Kirikukellad keskaegses Tallinnas

Anu Mänd

Kirikukelladel oli keskaegses ühiskonnas nii sakraalne kui ka ilmalik roll. Kui kelli helistati varahommikuseks missaks, signaliseeris see ühtlasi ka linnavärvate avamist ja tööpäeva algust, õhtukell aga märkis tööpäeva lõppu. Kellade põhiülesanne oli kiriklik: need andsid vaimulikele, munkadele ja nunnadele teada kanoonilistest palvetundidest, missade ja protsessioonide algusest ning kutsusid kogudust jumalateenistusele. Kella löödi laulatustel, matustel ja mälestusteenistustel. Ent kellahelinaga edastati ka ilmalikke signaale: anti teada mitmesugustest hädadest ja ohtudest, nagu tulekahju, uputus või vaenlase lähenemine. Kellahelinaga tähistati isanda pidulikku saabumist linna, maksukogumise algust ja muid kogukonna jaoks olulisi sündmusi. Enamasti oli kirikutes mitu eri suuruse ja kõlaga kella, mida helistati kas koos või eraldi, ning oli hästi teada, mida üks või teine akustiline märguanne tähendas. Kelladele tavatseti anda ka nimesid, kas mõne pühaku, kella suuruse või funktsiooni järgi. Kellade kõla pidi olema kuulda mitte üksnes linnamüüri sees, vaid ka linna sarases. Kellahelin kutsus rahvast kokku, seega oli sel kogukonda ühendav funktsioon. Kellahelin sümboliseeris ka linna vabadust ja tähistas akustilises mõttes linna piire.¹

Kui rääkida kitsamalt kelladest kui aja mõõtmise ja sellest teada andmise vahendi-

test, siis mitme sajandi jooksul jäi linnarahva jaoks peamiseks märguandeks tornikellade kõla. Ent kaubanduse ja rahamajanduse arenedes tugevnes vajadus aega (sh. tööaega) täpsemalt mõõta ning tänu tehnilistele edusammudele sai see ka võimalikuks. 13. sajandil ja 14. sajandi algupoolel võeti mõnedes Põhja-Itaalia, Prantsusmaa ja Madalmaade linnades ja kloostrites kasutusele mehaanilised tunnikellad, mis mõõtsid tunde tänapäevases mõttes, s. t. jagades päeva 24 osaks. Ehkki 14. ja 15. sajandil levisid avalikud tunnikellad juba laiemalt, üle terve kristliku maailma, jäid nad siiski veel haruldasteks ja kalliteks luksusobjektideks. Kellade numbrilaud ja osuti(d) olid tihti kunstipäraselt kujundatud. Mehaaniline kell võidi kirikus paigutada erinevatesse kohtadesse: torni ülalossa, fassaadile või hoopiski interjööri. Tunnikelli muretseti ka olulisematele ilmalikele ehitistele, nagu raekoda ja värvatornid. Kui tornikellad andsid ajast märku akustiliselt, siis numbrilauaga kelladest said sõna otsees mõttes aja näitajad (ehkki täistundi löid nemadki). Keskaegsed tunnikellad olid veel küllaltki ebatäpsed, neid oli vaja sageli parandada ja õigeaks sättida, kas päikese-, vee- või liivakella järgi.²

Kirikukellade ajalugu ja eriti keskaegseid kelli on Eestis uuritud küllaltki vähe. Parimaks selle ala spetsialistiks on kahtlemata

¹ Vt. kirikukellade ja nende rollide kohta nt. M. Schilling. *Glocke. Gestalt, Klang und Zier*. Dresden, 1988; K. Kramer. *Die Glocke. Eine Kulturgeschichte*. Ostfildern, 2007; J. Le Goff. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tallinn, 2001, lk. 253–256; J. Kuys. *Weltliche Funktionen spätmittelalterlicher Pfarrkirchen in den nördlichen Niederlanden*. – *The Use and Abuse of Sacred Places in Late Medieval Towns*. Ed. by P. Trio, M. De Smet. Leuven, 2006, lk. 36–38; T. Huitson. *Stairway to Heaven. The Functions of Medieval Upper Spaces*. Oxford, 2014, lk. 75–79.

² J. Le Goff. *Keskaja Euroopa kultuur*, lk. 256; J. Le Goff. *Time, Work and Culture in the Middle Ages*. Chicago, 1992, lk. 35–37, 45–46. Kellade ajaloost keskajal ja nende mõjust ühiskonnale vt. ka G. Dohrn-van Rossum. *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*. München, 1992, ptk. 3–5.

Juhan Kilumets, kes korraldas 2007.–2008. aastal Nigulistes kirikukellade näituse ja andis välja kataloogi.³ Tallinna keskaegsete kellade kohta on seal infot siiski napilt. Lühi-ülevaate Tallinna kirikute tunnikelladest on avaldanud Valli Konsap,⁴ ent tema esitatud andmeid on arhiiviallikate põhjal võimalik täiendada. Siinses artiklis analüüsitakse esmalt tornikelli ja mehaanilisi tunnikelli kirjallike allikate põhjal, keskendudes eelkõige kahele kogudusekirikule ja Püha Vaimu see-gikirikule, sest nende kohta on vastavasisulist andmestikku kõige rohkem säilinud. Seejärel peatutakse põhjalikumalt Püha Vaimu kiriku 1433. aasta kellal, selle dekooril ja pealiskirjal ning selle valanud meistril. Ehkki tegemist on esemega, mis oma vanuse ja unikaalsuse tõttu on leidnud märkimist paljudes (kunsti)ajaloolistes kirjutistes, ei ole seda detailsemalt kirjeldatud ning eksitud on meistri nimega. Suurem osa kellast hävis 2002. aastal Püha Vaimu kirikutorni põlengus, kui kell sulas, alla kukkus ja purunes – alles on vaid üksikud tükid.

Tornikellad

Ehkki Tallinna arhiiviallikates on siin-seal nimetatud kirikutorne, kellade helistamist, uute kellade muretsemist või vanade parandamist, on vähe andmeid selle kohta, mitu kella ühel võis teisel kirikul oli, mis ajast need

pärinesid, rääkimata sellest, kui palju need kaalusid, millised kaunistused ja pealiskirjad neil olid või kes need oli valanud.

Niguliste kiriku vanim arveraamat hõlmab aastaid 1465–1520. Selles leiduvate andmete kohaselt pidi tornikelli (alamsks. *klocke*) olema vähemalt kolm-neli, sest matuste või kirikupühadega seoses on kohati kasutatud väljendit „kõikide kellade helistamine“.⁵ Mõnedes sissekannetes on kelli ka eristatud, näiteks on nimetatud suurt ja väikest kella,⁶ kahte väikest kella,⁷ pühapäevakella⁸ ja apostlite kella.⁹ Viimast, nagu nimestki järeldub, kasutati üksnes või eelkõige apostlite pühadel. Kui eeldada, et jutt käib erinevatest kelladest, saab tornikelli kokku lugeda koguni viis. Vähemalt nelja kella olemasolule viitab ka see, et 1476. aastal maksti sepp Claus Pluggele esmalt kolme tila parandamise eest ja seejärel tila tegemise eest suuruselt teisele kellale.¹⁰ Siiski tasub silmas pidada, et olenevalt kontekstist võidi väikeste kellade all silmas pidada mitte üksnes tornikelli, vaid ka kooriruumis asuvaid missakellasid või -kellukesi, mida helistati missa pidulikemate hetkede, sealhulgas veini ja leiva pühitsemise ja elevatsiooni ajal. Näiteks 1495. aastal maksis kirik kolme paari väikeste kellade eest, mis asusid ja mida helistati „sakramendi ees“ (s. t. sakramendiniši juures).¹¹ 1501. aastal aga maksti ühe uue väikese kella tegemise eest samaks otstarbeks ja loovutati selleks üks vanadest.¹²

³ J. Kilumets. Kirikukellad Eestis / Church bells in Estonia. Näituse kataloog. Tallinn, 2007.

⁴ V. Konsap. Tunnikelladest ja kellasepadest Tallinnas 15.–19. sajandil. – Vana Tallinn I (V). Tallinn, 1991, lk. 15–21.

⁵ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r: *van allen klokken to ludende*, fol. 63v (1488): *mit allen klokken*, fol. 85v–86r (1497/98): *mit allen klokken bygraft*.

⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 25r (1465): *It. entfangen van dem koster twie mit den groten klokken to ludende vnd ens mit den klenen klokken – 5 mark myn 1 ferding*.

⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r: *de beiden kleyn klokken*.

⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r: *In der vasten wonner de klokken luders luden mit der sondages klokken alle sonauent dat salue regina, so geuen de vormunders de vasten ouer is 6 s.*, fol. 207r (1500): *It. dat salue regina to ludende mit des sondages klokken geuen 6 s.*

⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 51r (1473): *It. gegeuen Clawes Pluggen vor 1 oge tom klepel to makende to der apostels klokken – 7 fer.*, fol. 246v (1519): *apostel klokken*.

¹⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 53r: *It. so hebbe ik gegeuen Claus Pluggen vor 3 klepele to vor beteren 3 mr. rig. It. geuen Claus Pluggen vor enen klepel to maken to der negesten grotesten klokken – 5½ mr. rig.*

¹¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 195r: *It. geuen vor 3 par kleyne klokken vor deme sacramento to slande is – 3 mk.*

¹² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 210r: *It. vtgeuen vor eyne nige kleyn klokken vor deme sacramento to slande vnd hir an geuen eyne olde klokken, aldus gaff ik hir vp to – ½ mk.*

Kaks uut suurt tornikella sai Niguliste Liivi sõja ajal 1564. aastal, kui sinna toodi rootslaste poolt Haapsalu toomkirikust ära toodud kellad. Üks neist oli 1451. aastal valatud Püha Maarja kell, teine tõenäoliselt Püha Johannese kell, mis valmis 1454. aastal. Nendest ja teistest Haapsalu kelladest oli kästud valada suurtükke, ent Niguliste kogudus jättis kaks uhkemat kella endale ja loovutas ümbervalamiseks hoopis kaks vana ja vigast kella.¹³

Oleviste kiriku kellade kohta saab teavet aastatest 1436–1450 säilinud arveraamatust. Enam-vähem samasse ajavahemikku langeb ka kiriku pikihoone ja läänetorni ümberehitus.¹⁴ 1437. aastal valati kirikule uus kell, sellega seotud tööd ja väljaminekud on arveraamatus üksikasjalikult üles tähendatud.¹⁵ Kellameistriks oli graapenivalaja Merten (ka Mertin), kes sai kellavormide valmistamise ja kella valamise eest kirikult tasuks 100 marka. Teda abistas 40 töömeest, sepp Gosschalkile maksti rauatööde ja Andres Resenborchile kanepiköie (kellanööri) eest. Köster kui kirjaoskaja inimene sättis kellavormile tähed, s. t. pealiskirja. Teksti sisu pole kahjuks arveraamatusse kantud. Palgatud oli ka kokk ja saunamees, kes hoolitsesid meistri ja teiste töömeeste kohutäie ja ihupuhtuse eest. Õlut varuti tööde ajaks 14 vaati, lisaks ostis kirik Mertenile kostiks 16 marga eest linnaseid. Kõige suuremad summad kulusid siiski kella-metallile: vaske osteti kokku rohkem kui 158 marga eest, vasksepp Andresele maksti vana vase eest 36 marka, tornist toodi alla ja löödi

puruks ka vana kell. Arveraamatu põhjal võib järeldada, et kella valati öösel ja et see toimus ilmselt linna marstallis (tööhoovis) – vähemalt on makstud kuuele marstallis töötanud töölisle. Kui palju läks maksma kella transport ja selle ülesvinnamine, arvepidamisest ei selgu.

Nii detailset kellavalamisega seotud tööde ja väljaminekute loetelu pole säilinud ühegi teise keskaegse Tallinna kella kohta. Kahjuks pole kirjeldatud kella (ega ka ühtegi teist keskaegset kella) Olevistest säilinud – kirikut tabanud tulekahjud on teinud oma töö.

Nagu Nigulistes, nii oli ka Olevistes mitu tornikella. 1441. aasta suvel saabus Tallinna meister Herman Ojamaalt, kes pidi kirikule valama ühe uue kella Kristuse nimel (s. t. Kristuse-nimelise), ent esimene katse läks luhta.¹⁶ Teisel katsel valas ta Püha Kolmainuse nimelise kella, mis nähtavasti õnnestus, sest eestseisjad avaldasid lootust, et see on hästi valatud ja jääb kirikusse püsima.¹⁷ Kahe valamise kogukulud ulatusid 246 margani, meister Hermannile oli sellest lubatud 124 marka miinus 3 killingit.¹⁸

Oleviste tornis pidi olema veel üks kell, mille eest oli nähtavasti tasunud raad ja mis seetõttu kandis raekella nimetust. Millal see kell valati ja kes oli meister, pole teada. 1525. aasta septembris aga maksis raad puusepp Jurgenile raekella Oleviste tornist mahavõtmise ja raekoja torni ülesseadmise eest.¹⁹ Selleks ettevõtmiseks kulus kaks päeva. Mis põhjusel kell teisaldati, on selgusetu. 1525.

¹³ G. von Hansen. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Dritte vermehrte Auflage. Reval, 1885, lk. 48; J. Kilumets. Kirikukellad Eestis, lk. 32, 34. Johannese kella pealiskirja koos aastaarvuga leiab Niguliste kiriku 17. saj. arveraamatust: TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 90r: *Maria Mater pia sis clemens et propitia. Anno Domini M CCCC LIIII. Ora pro nobis S. Iohannes.*

¹⁴ R. Kangropool, M. Lumiste. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest. – Töid kunstiteaduse ja kriitika alalt 2. Tallinn, 1978, lk. 267.

¹⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14, fol. 6r–6v.

¹⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14, fol. 22r: *It vmmetrent sunte peters vnd pauels dage do quam hir van Gotlande mester Herman clockengeiter vnd do worde wy des myt eme ens dat he vns geten solde enen clocken, dyt begunde he in deme namen xpi vnd de erste clocke misdech etc.* Vrd. R. Kangropool, M. Lumiste. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, lk. 267.

¹⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14, fol. 22r: *It dar na do begunde he dusse ander, in dem namen der hilgen dreuoldicheyt, de wy hopen dat se wol gedegeden sy vnd in der kerken stet.*

¹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14, fol. 21v, 22r.

¹⁹ TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 32, fol. 185r: *Botalet Jurgen dem tymmermanne vor de radtklocke uth sunt Olaves torn up des rathußes torn uptobringen, dar over he twe dage ynt werck geweßen is, 3 mr. 12 s.*

aastaga seonduvad küll mitmed reformatsioonist tingitud ümberkorraldused, ent teadaolevalt ei valmistanud evangeelsetele pastoritele ega linnale muret see, et kogudusekirikutes olnuks liiga palju kelli. Võimalik, et linn vajas ühel või teisel põhjusel raekotta uut ja uhkemat kella ja selle asemel, et teha kulutusi uue valamiseks, otsustati vana äratoomise kasuks.

Sellesama 1525. aasta maist on säilinud rae vastus evangeelsele pastorile Johan Langele, mis puudutab jumalateenistuse korda. Kellade kohta sisaldub seal järgmine punkt: „Samuti peavad köstrid mõlemas kihelkonnakirikus saama igalt suurimalt kellalt seal-samas surnutele helistamise eest 1 marga, suuruselt järgmise eest 24 killingit ja teiste, tavaliste kellade eest 12 killingit. Igaks jutluseks peab ta neid tasuta helistada laskma.“²⁰ Dokumendist nähtub, et Olevistes (nagu Nigulisteski) pidi 1525. aasta kevade seisuga kelli olema vähemalt neli.

Oma kellad olid olemas ka Oleviste mõlemal kabelil: Maarja kabelil, mis ehitati 16. sajandi teisel kümnendil ümber (ja mida seetõttu nimetati mõnikord ka Uueks kabeliks), ja Laurentiuse kabelil. Maarja kabeli haritorn valmis 1521. aastal.²¹ Kas selle jaoks valati uued kellad või olid need olemas juba ümberehituse-eelsel kabelil, on selgusetu. Küll aga väärrib tähelepanu, et 1525. aastal tuli kiriku eestseisjal, raehärra Euert Hesselsil kabelite kellad raele loovutada, sest linnal oli vaja suurtükke valada. Sellega seoses on üles tähendatud ka kellade kaal. Uue kabeli kaks kella kaalusid kokku 4 laevanaela miinus 3

leisikat (u. 627,8 kg), teise (s. t. Laurentiuse) kabeli kaks kella aga kõigest ühe laevanaela (163,07 kg).²² Seega pidi tegemist olema küllaltki väikeste kelladega, ent kabelitorn poleks raskemaid ilmselt kandnudki. Lisaks konfiskeeriti suurtükkide jaoks veel katlaid, graapeneid ja tinanõusid. Üks suurem, 9½ laevanaela ja 1 leisikat kaaluv kell (u. 1557 kg) aga valati ümber seierkellaks.²³ Miks oli linnal just sel ajal suurtükke nii hädasti vaja, et mindi koguni kirikukellade kallale, vajab veel uurimist; võimalik, et valmistuti sõjareteks Sören Norby vastu ja kahureid vajati laevadele.²⁴

Teiste Tallinna kirikute ja kabelite kellade kohta on andmeid vähe. Kiviraidurite tsunfti 1402. aasta skraast selgub, et dominiiklaste kloostri oli Ave Maria nimeline kell: kiviraidurite tööpäev lõppes, kui kell helistas öhtutundi.²⁵ 1494. aastal valas dominiiklastele ühe uue kella meister Tile (identne Tile Klotbradega), kusjuures raad toetas vendi 10 marga, et nad ei peaks ükselt uksele kerjamas käima, et vajalikku summat kokku saada.²⁶ Mitu kella Katariina kirikus oli ja mis neist pärast konvendi likvideerimist ja 1531. aasta tulekahju sai, pole teada.

Kellade helistamisest

Kellade helistamine ühe või teise sündmuse puhul on pikem teema, mistõttu järgnevalt on selle kohta toodud vaid mõned näited. Kogudusekirikutes oli kellahelistamise jaoks

²⁰ Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Koost. T. Kala, J. Kreem, L. Kõiv, K. Mäeorg, A. Mänd, T. Parts. Tallinn, 2015, lk. 113.

²¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 40v; R. Kangroopool, M. Lumiste. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, lk. 269.

²² TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 77r: *Noch 2 kloeken vth der nyen Capellen wegen all beyde is – 4 sclb myn 3 lislb. Noch 2 kloeken vth der ander kapellen 1 sclb.* Kaaluühikute kohta vt. I. Leimus. Mark, leisikas ja laevanael: keskaegse Liivimaa kaaluühikute. – Ajalooline Ajakiri 2014, nr. 4, lk. 293.

²³ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 77r: *Erst eyne klokke wicht – 9,5 sclb, 1 lylsb. Dusse was in eyne seyer klokken gegotten.*

²⁴ Vt. Tallinna ajaloo lugemik, lk. 113–114, J. Kreem. Stadt im Seekrieg. Die Revaler Expedition gegen Sören Norby im Jahre 1526. – Rund um die Meere des Nordens. Festschrift für Hain Rebas. Hrsg. v. M. Engelbrecht, U. Hanssen-Decker, D. Höffker. Heide, 2008, lk. 145–153.

²⁵ TLA, f. 230, n. 1, s. Ac 5, fol. 21v: *to den moneken aue Marien klock;* Schragen der Steinwerter in Reval. 1402, Mai 14. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Bd. 7. Reval, 1910, lk. 198, §17.

²⁶ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearb. v. R. Vogelsang. Köln, Wien, 1983, nr. 2271.

ametis kellamees (*klockenluder*), ent mõnikord tegeles sellega ka köster või tema teener (*junge*).²⁷ Jumalateenistustel kella löömine kuulus kellamehe töökohustuste hulka ja selle eest sai ta paar korda aastas tasu. Matustel löödi kella aga ainult neile, kelle eest oli makstud, kusjuures oli võimalik valida odavamate ja kallimate variantide vahel. Kõige kallim oli kõikide kellade helistamine, mis Niguliste 1480. aastate „hinnakirja“ kohaselt maksis 4 marka. Pool sellest summast läks kirikule, teine nähtavasti kellamehele või köstrile.²⁸ Sama koguduse 1497.–1498. aasta surnute nimekirjas eristatakse kolme sorti kelladega matust: 6-veeringulise kellaga (kirikule vastavalt 3 veeringut), 10-veeringulise kellaga (kirikule 5) ja kõikide kelladega (kirikule 2 marka).²⁹ Viimase ehk kõige uhkema ärasaatmise osaliseks on saanud eelkõige raehärrad ja teised suurkaupmehed, nende abikaasad ja pojad, aga ka kiriku teenistujad, nt. kaplan. Tähtsatele isikutele helistati kella ka surma-aastapäeval, selle eest kasseeris kirik ühe marga.³⁰

Erandjuhtudel on kõikide kellade helistamise au langenud osaks ka alamate ühiskonnakihtide esindajatele. Nii sõlmis Niguliste kirik 1507. aastal lepingu raehärra Heise Patineri teenijatüdruku Carstinega, kes andis kirikule 100 marka, mille eest talle pidi makstama aastas 6 marka rendist ja tema matused tuli korraldada vigiilide, hingemissade ja kõikide kellade löömisega.³¹ Selline korraldus oli siiski erandlik ja saavutatud ilmselt tänu raehärra Patineri eestkostele ja tihedatele sidemetele Nigulistega: ta oli lepingu sõlmimise

ajal Niguliste eestseisja (ametis 1506–1516) ja tal oli kirikus ka oma altar.³²

Kellahelinaga saadeti viimsele teekonnale mitte üksnes Tallinna koorekihti, vaid mälestati ka kõrgeid isandaid, kes maeti mujale – eriti Saksa Ordu Liivimaa meistreid kui Tallinna isandaid. Kui 1469. aasta augustis suri Johann von Mengede, teise nimega Osthoff, siis toimus tavapärase mälestusteenistus Püha Vaimu kirikus ja dominiiklaste Katriina kirikus, ent kelli helistati kõigis all-linna kirikutes – lisaks eelnimetatuile ka Nigulistes, Olevistes ja tsistertslaste Mihkli nunnakloostris.³³ Sel puhul oli kellahelistamine tasuta, s. t. kirikutele selle eest ei makstud, ainult kellamehed said oma vaeva eest 12 killingit. 1494. aastal suri ordumeister Johann Freitag von Loringhoven, kes maeti Võnnu (Cēsise) Jaani kirikusse, ent kelle mälestuseks helistati kelli ka Tallinnas, vähemalt Nigulistes.³⁴ Kellahelina läbi kinnistus teadmine tähtsate isikute surmast tallinlaste mällu ja kutsus üles palvetama nende hingeõnnistuse eest.

Mehaanilised ajanäitajad

Esimesed andmed seieritega kella (alamsk. *seger*, *seiger*, *seigerklocke*) kohta keskaegsel Liivimaal pärinevad Riiast, kus seda on nimetatud 1405/06. aastal.³⁵ Millal kell valmistati, on teadmata, sest nimetatud ajal oli kell juba olemas. Raad maksis igal aastal selle eest hoolitsemise ja õigeks sättimise eest. Uue ajanäitaja valmistamisest on rae arveraamatutes juttu 1407/08., 1431/32. ja

²⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r, 17v, 25r jm.

²⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 3r.

²⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 85v–86r.

³⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 72r.

³¹ T. Kala. Tallinna linnaelu kajastamine raehärra Hans Rotgersi märkmetes. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2008, lk. 32–33.

³² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 2v; A. Mänd. Church art, commemoration of the dead and the saints' cult: constructing corporate and individual *memoria* in late medieval Tallinn. – Acta Historica Tallinnensia 16, 2011, lk. 21–22.

³³ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507, nr. 1382; vt. ka T. Kala. Tallinna linnaelu kajastamine raehärra Hans Rotgersi märkmetes, lk. 32.

³⁴ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 80r: *It vnse her de mester her Johan Vridagh starff anno 94 des mandages vor des hilgen lichams dagh, entf. hir vor dat halue ludegelt – 5 mk.*

³⁵ Kämmerer-Register der Stadt Riga 1348–1361 und 1405–1474. Bearb. v. A. von Bulmerincq. Bd. 1. Leipzig, 1909, lk. 80: *vor den seiger to warend.*

1468/69. aastal: esimesel korral oli meistriks keegi Brusewitz, teisel korral anonüümne kellameister (*segermeyster*), kolmandal korral Peter Halffisch.³⁶ Numbrilauaga kell asus linna südames – Peetri kirikus kui tähtsamas kogudusekirikus. Samas pühakojas paiknes ka linlaste tööruumi jaoks väga oluline tornikell, mida nimetati kord töökellaks (*werc-klocke*), kord õllekellaks (*berklocke*, ld. *campana cervisie*) – selle helistamine märkis Riias tööpäeva algust ja lõppu.³⁷

Tallinna ilmus esimene mehaaniline kell mõnevõrra hiljem. Ka siin seisis selle tellimise taga raad. 1434. aasta juunis maksis linn seierkella osade valamise eest suurema summa – üle 122 marga.³⁸ Arveraamatu sissekandes küll ei nimetata, millise ehitise jaoks see oli mõeldud, ent hilisemate sissekannete põhjal võib järeldada, et see asus Püha Vaimu kirikus. Kummalisel kombel on rae arveraamatus juba viis aastat hiljem taas juttu seierkella tegemisest: vahemikus 1438. aasta detsembrist kuni 1439. aasta septembrini said tasu kellameister, peensepp Niccles Korner, numbrilaua (*schive*) eest puunikerdaja Hans Kanklowe ja maalija Michel.³⁹ Kas 1439. aastal valmis täiesti uus kell või täiendati-parandati 1434. aastal tehtut, jääb selgusetuks. Esimest korda on seierkella otseselt Püha Vaimu kirikuga seoses mainitud 1442. aastal, kui raad hankis suuremas koguses müürikive ja telliseid – ilmselt ehitati siis kella toetuseks mingi konstruktsioon, n-ö. „kellamaja“.⁴⁰ Võimalik, et ajanäitaja asus juba tol ajal kiriku põhjaseinas nelinurkses

süvendis, samal kohal, kus 17. sajandi barokkraamistuses kell praegugi. Seierkella remontimise ja hooldamisega seotud kulud jäid ka edaspidi linna kanda. Kella oli vaja regulaarselt õlitada ja õigeks keerata, parandamist on arveraamatus mainitud näiteks 1470., 1490. ja 1506. aastal, kusjuures 1490. aastal uuendati numbrilauda, telliti uued nikerdused ning maksti nende värvimise ja kuldamise eest.⁴¹

Võimalik, et Püha Vaimu kirikusse paigaldati selline uudisnagu numbrilauaga kell esimesena just seetõttu, et kirik oli rae patroonaži all ja et see asus kogudusekirikutega võrreldes linna keskel, turuplatsi lähedal, olles nähtav ja kuuldav mõlema kihelkonna elanikele. Kuna varaseimad andmed seierkellast pärinevad 1434. aastast, tekib küsimus, kas selle hankimine oli mingil viisil seotud 1433. aasta 11. mail Tallinna tabanud tulekahjuga, õigemini sellele järgnenud taastamistöödega. Tulekahju ulatusest on andmeid siiski napilt. Ehkki kroonikate teatel põles maha terve linn,⁴² on tegu siiski kunstilise liialdusega – mh. pääsesid teadaolevalt nii raekoda kui ka Suurgildi hoone,⁴³ mistõttu võib oletada, et sama kehtib Püha Vaimu kiriku kohta. Seega võib ajanäitaja tellimine tulekahjujärgsel aastal olla juhus, nagu ka tornikella valamine 1433. aastal (vt. allpool).

Aastakümneteks jäi Püha Vaimu tunnikell linnas ainsaks omataoliseks. Kogudusekirikutesse jõudis selline luksusese mõnevõrra hiljem, esmalt ilmselt Nigulistesse, kus seda on nimetatud 1469. aastal: Clawes Kerkrodele tasuti kella eest 89 marka ja 1 veering,

³⁶ Samas, lk. 88, 182, 312.

³⁷ Samas, lk. 54, 72, 83, 85, 111 jm.

³⁸ Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463. Bearb. v. R. Vogelsang. Köln, Wien, 1976, nr. 97. Kella parandati 1437. a. Samas, nr. 284.

³⁹ Samas, nr. 356, 358, 360–362, 365, 368, 373–374, 376–381, 383, 385, 391–392, 397–397. Konsapi väitel maalis Michel numbrilauale tähed ja päikese (V. Konsap. Tunnikelladest ja kellasseppadest Tallinnas 15.–19. sajandil, lk. 15), ent arveraamatust see ei ilmne.

⁴⁰ Kämmereibuch 1432–1463, nr. 476, 485. Kellakambrit (*seigerkamer*) on mainitud 1439 (Samas, nr. 383), kellamaja (*zeygerhuß*) 1490 (Kämmereibuch 1463–1507, nr. 2107).

⁴¹ Kämmereibuch 1463–1507, nr. 1397, 2110, 2734.

⁴² B. Russow. Liivimaa kroonika. Tlk. D. ja H. Stock. Tallinn, 1993, lk. 58; C. Kelch. Liivimaa ajalugu. Tlk. I. Leimus. Tartu, 2004, lk. 106.

⁴³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (edaspidi LUB), Bd. 8. Hrsg. v. H. Hildebrand. Riga, Moskau 1884, nr. 686, lk. 406–407, märkus 2; E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. 1, Die Geschichte der Stadt Reval. Reval, 1904, lk. 34.

värvimistööd läksid maksma 7 veeringut.⁴⁴ Kella õigeks keeramise eest vastutas köster, kellele maksti vaevatasuks 3 marka aastas.⁴⁵ 1518. aastal otsustas kirik kella põhjalikumalt remontida ja ümber teha: kellamehhanismi ja liikuvaid figuure uuendas Nürnbergist pärit meister Blasius, Michel Sittowile aga maksti kahe kuju nikerdamise ja maalimise ning kuu kuldamise eest.⁴⁶ Ühte kuju kirjeldati kui „keelt suust välja ajavat“,⁴⁷ mistõttu on arvatud, et see kujutas narri.⁴⁸ Meister Blasius seadis paika mehhanismi, mis pani liikuma kuu, Püha Hieronymuse ja Surma, ent tõenäoliselt polnud tema neid nikerdanud. Kas nimetatud kujud kattuvad nendega, mis telliti Sittowilt, arveraamatust ei selgu. Kella puitosade värvimistööl oli abiks ka vana meister Michel.⁴⁹ Kokku läksid kella kallal tehtud tööd maksma 85 marka ja 1 veeringu.

Oleviste kirikule meisterdati seierkell teadaolevalt alles 1527.–1528. aastal.⁵⁰ Erinevalt Nigulistest ei kutsutud kohale välismaist spetsialisti, vaid tööga said hakkama oma linna meistrid: peensepp Andreas ja puunikerdaja Jochim, kes valmistas numbrilaua ja raamistuse. Numbrilauaga kella mehhanism oli ühenduses suure tornikellaga. Kokku läksid tööd maksma üle 470 marga.⁵¹

Tunnikelli kui prestiižiobjekte tavatseti kujutada ka linnavaadetes. Oleviste kella võib näha mustpeade 1561. aastast pärit epitaafil, mis on eksponeeritud Kiek in de Kōkis: ümar numbrilaud asus läänetorni kiviosa tipus, kolme akna kohal, otse kolmnurkse ehisviilu all.

Ajanäitaja oli olemas ka dominiiklaste kloostris, ent pole teada, millal see sinna muretseti. Nimelt pärinevad andmed kella kohta alles konvendi sulgemise järgsest ajast, kui kloostrikompleksi hooldajaks oli raad. 1531. aasta ülestõusmispühade paiku ja miiklipäeval maksis raad Oleviste köstrile Martiniile kahe kella õigeksseadmise eest – Püha Vaimu kirikus ja „munkade juures“.⁵² Kuna järgnevatel aastatel on makstud ainult Püha Vaimu kella eest, võib oletada, et kloostrikell hävis kas sama aasta tulekahjus⁵³ või kui mitte, siis ei pidanud raad kella eest hoolitsemist enam enda ülesandeks. Konvendi tegutsemise ajal olid kellakeeramise eest tõenäoliselt hoolt kandnud vennad ise. Kus ajanäitaja täpsemalt paiknes, kas kiriku tornis või mujal, on teadmata.

16. sajandi esimeseks kolmandikuks olid seierkellad juba üsna laialt levinud ja jõudnud ka väikelinnadesse, näiteks sai selle pärast

⁴⁴ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 34v: *It. geuen vor den seier to verwende – 7 fer. It. geuen Clawes Kerkroden vor den seier 89 mr. 1 fer.*

⁴⁵ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 15r, 175r, 181v, 185r, 188r jm.

⁴⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 245v: *Anno 18 van sunte Merten an beth to wyenachten leht ik vnsen olden seyer betteren vnd nye vmme maken mester Blasius eyn ouerlender. Hir vor em be talt is – 30 mk (...) It. mester Blasius betalt vor dat lopende werck dat to der mane vnd to sunte Jeronimus vnd to deme dode kumpt. (...) It. betalt mester Michel Sittow vor 2 bilde to snidende vnd to vor malende vnd de mane to vor gulden geuen – 11 mk. (...) Summa steit dyt vr werk to makende van mester Blasius van Norenberch sunder de tangen so vor scr. stat is – 77 mk. 1 s.*

⁴⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 245v: *It. mester Michel Sittow be talt vor dat bilde to snidende vnd to vor malende dat de tungen vt steket, hir vor be talt – 6 mk.*

⁴⁸ P. Johansen. Meister Michel Sittow, Hofmaler der Königin von Isabella von Kastilien und Bürger von Reval. – Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, Bd. 61. Berlin, 1940, lk. 31.

⁴⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 245v: *It. deme olde mester Michel be talt vor eyn bret to vor malende vnder an dat vr werk hir vor – 5 fr.*

⁵⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 50r–50v. Vt. ka R. Kangropool, M. Lumiste. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, lk. 269. Ants Heina väide, et esimene ajanäitaja seati üles juba varsti pärast 1448. aastat (A. Hein. *Linna auw ninck illo*. Olevistest ja tema tornist. – Tuna 2014, nr. 4, lk. 38), allikate põhjal kinnitust ei leia.

⁵¹ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 245, fol. 50r.

⁵² TLA, s. Ad 32, fol. 248r: *Botaeth Martino dem koster tho sunt Olaff vor den seger tho Hilligen Geiste to stellen 9 mr. Botalet dem sulvesten vor den seger tom moncken 5 mr.;* fol. 251r: *Botaeth Martem dem olden koster vor den seger ym Hilligen Geiste to stellen 9 mr. Nach dem sulvesten vor 1 Quartal vor den seger ton moncken to stellen 2 mr. 6 s.*

⁵³ Tulekahju täpne aeg on teadmata, ent kustutus- ja koristustööde eest on makstud 1531. a. juulis. Vt. T. Kala, Jutulustajad ja hingede päästjad, lk. 374–376.

1513. aasta tulekahju Uus-Pärnu Nikolai kirik.⁵⁴

Mehaanilistel kelladel oli linlaste ajarüt-
mile suur mõju, muutes nii ajakasutust kui
ka selle ülestähendamise praktikaid. Näiteks
Tallinna ja Riia mustpeade 16. sajandi algus-
kümnendite peokorraldustes olid jootude
stsenaariumid kirja pandud mitte üksnes päe-
vade, vaid ka tundide kaupa, üksikujuhtudel
on mainitud isegi pooltunde.⁵⁵

Püha Vaimu kiriku kell (1433)

Püha Vaimu kiriku 1433. aastast pärit kell oli
Tallinna keskaegsetest kirikukelladest ainus,
mis nägi 21. sajandit. Kell rippus tornis kuni
saatusliku 2002. aasta 29. mai tulekahjuni, kui
ta sulas ja purunes. Säilinud tükid on alates
2013. aastast eksponeeritud kiriku siseruu-
mis, lõunaseina ääres.⁵⁶

Haruldase ja väärtusliku kunstiteosena
on kell leidnud mainimist paljudes teatme-
ja koguteostes, mis käsitlevad Tallinna aja-
lugu ja kultuuriväärtusi või Eesti keskaeg-
set kunsti.⁵⁷ Mõistagi ei puudu see ka Püha
Vaimu kirikule või kirikukelladele pühen-
datud uurimustest.⁵⁸ Kella on väärtuslikuks
peetud mitmel põhjusel. Esiteks on (õigemini
oli) tegemist Tallinna vanima säilinud kiriku-
kellaga: seda sai täpselt dateerida tänu pea-
liskirjas sisalduvale aastaarvule 1433. Teiseks
on uurijaid köitnud kella pealiskiri, eriti selle
alamsaksakeelne rida. Kolmandaks, mis ehk
kõige olulisem – esemel oli jäädvustatud kella
valanud meistri nimi. Keskaegseid kunstiteo-
seid, mille autor ja valmimisaasta on teada,
on Eestis teatavasti väga vähe: näiteks metal-

likunstis on meister end jäädvustanud vaid
paaril-kolmel hõbetööl, seevastu alamatest
metallidest ja nende sulamitest valminud ese-
med jäävad meie jaoks enamasti anonüüm-
sete pronksi- või tinavalajate toodanguks.

Kõigis viidatud teostes, alates Nottbecki
ja Neumanni Tallinna kunstivarasid kirjel-
davast raamatust (1899, 1904), on meistri
nimena kirjas Merten Seifert. Kahtlema sun-
dis selles asjaolu, et Tallinna kirjalikes allika-
tes sellist perekonnanime ei esine. Mõistagi
võiks kõne alla tulla mõni rändav kellameis-
ter, kes siinsetes linnades tegutsenud (vt. all-
pool), ent lahendus oli siiski lihtsam – Neu-
mann oli pealiskirja väljalugemisel eksinud ja
kõik hilisemad autorid toetunud temale.

Tänapäeval saab meistri nime, kella pea-
liskirja ja dekoori uurida vaid vanade fotode
abil. Reljeefsete figuraalsete kaunistuste
detaile on neilt siiski küllalt halvasti näha,
mistõttu mõnede kujutiste ikonograafiline
tõlgendus jääb paratamatult küsimärgi alla.

Fotodelt on näha, et Püha Vaimu kell oli
rikkalikult dekoreeritud. Esemel ülemisel
kolmandikul oli kolm topeltjoonega erista-
tud kaunistusvööndit, mis ümbritsesid tervet
kella. Kahel neist oli gooti minusklites tekst.
Ühel küljel lisandus veel neljaski rida, mis oli
eelmistest lühem, koosnedes vaid krutsifik-
sigrupist ja meistri nimest.

Kõige ülemisel vööndil oli ladinakeelne
pealiskiri, sõnade vahel kas sõõriga ümbrit-
setud ristid (siin märgitud tärniga) või tillu-
kesed valatud inimfiguurid (siin märgitud kui
'fig.'): *o rex * glorie * xpe * veni * cvm * pace
* ave * gracia * plena * dominvs * tecvm (fig.)
anno (fig.) domini (fig?) m * cccc * xxxiii.*
Tähekombinatsioon *xpe* on pealiskirjades

⁵⁴ I. Põltsam-Jürjo. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn, 2009, lk. 366.

⁵⁵ A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades. EKSA, 2012, lk. 112–116, 427–441.

⁵⁶ J. Kilumets. Vaata kella! – Muinsuskaitse Aastaraamat 2013. Tallinn, 2014, lk. 136.

⁵⁷ Nt. E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. 2, Die Kunstdenkmäler der Stadt. Reval, 1904, lk. 115; M. Lumiste. Maal, puuskulptuur ja tarkkunst 13. sajandist kuni 16. sajandi esimese veerandini. – Eesti kunsti ajalugu, kd. 1/I. Peatoim. I. Solomõkova. Tallinn, 1975, lk. 82; V. Raam. Arhitektuur ja kunst. – Tallinna ajalugu. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976, lk. 189; S. Mäeväli. Ehitus- ja kunstimälestisi Tallinnas. Tallinn, 1986, lk. 79; R. Kangroopool. Pühavaimu kirik. – Eesti arhitektuur, kd. 1: Tallinn. Üldtoim. V. Raam. Tallinn, 1993, lk. 187; A. Mänd, E. Russow. Käsitöö. – Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 2012, lk. 232.

⁵⁸ H. Peets, J. Naha. Tallinna Püha Vaimu kirik. Ehitus, ajalugu ja kunstivarad. Tallinn, 1933, lk. 16; M. Lumiste. Pühavaimu kirik. Tallinn, 1971, lk. 29, 32; J. Kilumets. Kirikukellad Eestis, lk. 8–13.

Püha Vaimu kiriku
kell. Pronks,
kõrgus u. 100 cm.
1980. aastate foto,
Muinsuskaitseameti
arhiiv.

Püha Vaimu kiriku kell.
1980. aastate foto,
Muinsuskaitseameti
arhiiv. Fotol on näha
meistri perekonnanimi
Leifert.

tavapärane lühend Kristusest, mis on tulnud tema nime kreekakeelsest vastest. Tõlkes kõlab pealiskiri järgmiselt: „Oo auhiilguse kuningas, Kristus, tule rahu. Ole tervitatud [Maarja], täis armu, Issand on sinuga. Issanda aastal 1433.“ Seega koosneb tekst kahest palvest ja kella valmimisele osutavast aastarvust. Pealiskirja viimase ja esimese sõna vahele oli paigutatud kaks teineteise poole pööratud pisifiguuri. Fotodel on detailid küll raskesti hoomatavad, ent üks figuuridest tundub olevat mees-, teine naissoost. Mehel oli parem käsi tervituseks või õnnistamiseks üles tõstetud, seega võib kõne alla tulla näiteks Neitsi Maarja kuulutamise stseen (mis sobiks hästi kokku *Ave Maria* palve algussõnadega) või Kristus õnnistamas kroonitud Neitsi Maarjat.

Järgmine ehk teine ornamendiriba koosneb looklevast viinapuuväädist, mille viinapuulehed vaheldusid viinamarjakobaratega.

Kolmas kaunistusvöönd sisaldas alam-saksakeelset pealiskirja, mis oli riimis. Sõnavahesid tähistasid kas tillukesed rombid või pisifiguurid: *ik* ◇ *sla rechte* ◇ *der* (fig.) *maghet* (fig.) *als* ◇ *deme* ◇ *knechte* ◇ *der* ◇ *vrowen* ◇ *als* ◇ *deme* ◇ *heren* ◇ *des* ◇ *en* ◇ *kan* ◇ *mi* ◇ *nemant* ◇ *vor* ◇ *keren*. Tõlge: „Ma löön õigesti nii tüdrukule kui ka sulasele, emandale kui ka isandale, seda ei või keegi mulle ette heita“. Viimase ja esimese sõna vahel asus kolm pisifiguuri, millest esimest ei ole fotode põhjal võimalik täie kindlusega identifitseerida, ent tegu võis olla tillukese vapiga. Teine figuur oli täispikkuses ilmalikus rõivastuses mees, kes hoidis käes keppi. Kolmas oli otsevaates poolfiguur, lühikese habemega mees, kes hoidis vasakus käes ümarat eset (arvatavasti riigiõuna) ja paremas kas pikema varre otsas asuvat risti (fotol on näha küll vaid üks haru) või hoopis kirvest. Esimesel juhul oli tegu Kristusega, teisel juhul Püha Olaviga. Põhimõtteliselt võib kõne alla tulla ükskõik kumb. Valitseva ja lunastava Kristuse kujutised olid

kelladel küllaltki levinud motiiviks, ent kuna Püha Vaimu seegikirik kuulus Oleviste kihelkonda, sobiks kellale ka kihelkonna kaitsepühak (Püha Olavit on kujutatud ka kiriku peaaltari retaablil, mis valmis Bernt Notke töökojas).

Kaks tillukest figuuri seisid keset pealiskirja: sõnale *maghet* eelnes naisefiguur ja järgnes mehefiguur. Ilmselt pidid need kujutama kas teenijatüdrukut ja sulast või abstraktsemalt nais- ja meessoos esindajat, kellele kõigile lüüakse õiget aega.

Pealiskirja neljas rida oli õige lühike: see algas figuraalse kompositsiooniga – krutsifiksigrupiga (ristilöödud Kristus, kelle paremal küljel Neitsi Maarja, vasemal evangelist Johannes), seejärel oli kirjas meistri nimi – *merten leifert*. Seega polnud kellavalaja perekonnanimi Seifert, vaid hoopis Leifert.

Enne kui peatuda meistril pikemalt, tuleks mainida, et tänaseks on kellast alles vaid mõned tükid alumisest servast ja tükk ülemisest osast, kus pealiskirjast on säilinud järgmine katke: [*cv*]/*m pace ave gracia plena*. (ill. 4) 2003. aastal valati Hollandis kella koopia, kuhu lisati natuke ka hävinud kella pronksi,⁵⁹ ent paraku võeti ekslikult aluseks hoopis ühe 17. sajandi kella fotod, mistõttu 1433. aasta kella koopiaga siiski tegemist pole.

Meister Merten Leifert (Leifferdes)

Püha Vaimu kiriku kellameister Merten (ka Mertin, Mertyn) esineb allikates kas elukutses tähistava liignimega – graapenivalaja (*gro-pengeter*) – või perekonnanimega Leifferdes (Leyfferdes). Tema elust on teada küllaltki vähe. Tallinna kodanikuks sai ta 1421. aastal.⁶⁰ Millal ta Kanuti gildi astus, on teadmata, ent võimalik, et see toimus kodaniku-vande andmisega samal aastal. 1439/40. aasta jõulujuutuldel, juba kogenud meistrina, sai

⁵⁹ Vt. J. Kilumets. Kirikukellad Eestis, lk. 12 (fotol olev kell pole 1433. a. oma), 13 (Hollandis valatud kell).

⁶⁰ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. Reval, 1932, lk. 7. Kangropooli ja Lumiste artiklis on ekslikult 1420 (R. Kangropool, M. Lumiste. Mõningatest Tallinna 15. sajandi arhitektuuri dateerimise küsimustest, lk. 267).

Püha Vaimu kella tükid eksponeerituna kirikus. Foto: Stanislav Stepaško, 2016.

temast gildi kaasistuja ning seda ametit pidas ta 1442. aastani.⁶¹ 1446. aasta vastlajootudel valiti ta Kanuti gildi oldermanniks.⁶² Seega saavutas Leifferdes kõige kõrgema sotsiaalse positsiooni, kuhu ühel käsitöölisel oli keskaegses Tallinnas võimalik jõuda. Tavapäraselt kolme aastat ei õnnestunud Mertenil aga sel ametipostil olla, sest teist ja ühtlasi viimast korda figureerib ta oldermannina 1446/47. aasta jõulujootudel; 1447. aasta vastlatel sai tema järglasena ametisse juba Hinrick

Krowel.⁶³ Võib arvata, et Merteneni ennetähtaegse ametist lahkumise põhjustas tema surm, sest ka rae arveraamatutes on talle viimast korda töötasu makstud 1446. aastal, täpsemalt aprillis.⁶⁴

Nähtavasti töötas meister Leifert suurema osa oma karjääril linna alluvuses, sest raad on talle aastail 1434–1446 hüvitanud tema eluaseme rendi.⁶⁵ Ta elas Sepa (tänap. Harju) tänaval, linna tööhoovi (marstalli) läheduses: 1454. aastal loovutas tema poeg, Tallinna

⁶¹ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 3r, 5v.

⁶² TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 8v.

⁶³ TLA, f. 190, n. 1, s. 60, fol. 9r–9v. Vt. ka A. Mänd. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Vana Tallinn XVI (XX). Tallinn, 2005, lk. 139.

⁶⁴ Kämmereibuch 1432–1463, nr. 661.

⁶⁵ Samas, nr. 87, 378, 416, 447, 485, 534, 661.

⁶⁶ Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. v. E. von Nottbeck. Reval, 1892, nr. 1314–1315, vt. ka nr. 1189 (1439 mai). 1473 sai toomherra Lefferdes endale elumaja Rüütli tänaval, marstalli kõrval (TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 35b, fol. 282v).

toomherra Martin Lefferdes (ka Leeffardes) oma isa pärandi Michel Hildebrandi lesele ja too omakorda vasksepp Enwolt Trampele.⁶⁶ Nii jõudis ühe vasksepa maja ringiga tema ametivennani. Asjaolu, et kellameistri pojast sai toomherra, osutab aga sellele, et isa pidi olema lugupeetud ja kõrgelt hinnatud mees. Vahemärkuse korras võib lisada, et toomherra Lefferdes tegi testamendi 1476. aastal. Muu hulgas määras ta Neitsi Maarja vikaaria kapitali ja rendi eest vastutavaks Kanuti gildi oldermannid.⁶⁷ Kui ei oleks teada tema isa elukutse ja karjäär Kanuti gildis, jääks ühe kõrge vaimuliku sellise korralduse tagamaad uurijate jaoks ilmselt hämaraks. Veelgi huvitavam on asjaolu, et toomherrat kutsuti tema isa elukutse tõttu aeg-ajalt ka herra Martin Graapenivalajaks.⁶⁸

Tulles tagasi Püha Vaimu kellameistri ehk Merten vanema juurde, siis näitab juba ainuüksi tema liignimi, et tegemist oli vasksepaiga selle sõna kõige laiemas tähenduses, s. t. ta ei olnud sugugi spetsialiseerunud üksnes kellade valamisele. Rae arveraamatutest selgub, et talle on makstud mitmesuguste tööde, sh. kaaluvihtide ja toopide valamise eest.⁶⁹ Püha Vaimu kiriku kell ei jäänud siiski ainsaks Merten Leiferti šedöövriks, sest suure töönaosusega oli just tema see meister, kes 1437. aastal valas kella Olevistele (vt. eespool). M. Lumiste on oletanud, et Merten oli ka Suurgildi pronksist uksekoputite autor,⁷⁰ ent seda pole allikate abil võimalik ei tõestada ega

ümber lükata. Vaskseppi tegutses 15. sajandi esimese poole Tallinnas mitu ja pole mingit põhjust kõiki sellest perioodist teada olevaid töid just Mertenile omistada.

Ka 15. sajandi teisel poolel ei toimunud Tallinna vaskseppade hulgas veel sellist kitsamat spetsialiseerumist nagu mõnedes Saksa suurlinnades. Näiteks 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi alguskümnendele tegutsenud Tile Klotbrade, keda eespool sai mainitud seoses uue tornikella valamisega dominiiklastele, oli tuntud ka suurtükkide valajana, seda nii raele kui ka ordumeistrile.⁷¹ Linna arvereamatuski on teda vastavalt konkreetsele tööle nimetatud erineva liignimega, kord *gropengeter*, kord *bussengeter* või *bussenschutte*.⁷² Küll aga ulatus kuulsus Tile meisterlikkusest ka väljapoole Liivimaad, sest talt telliti kolm kella ka Turu toomkirikule (ta pidi vanad kellad ümber valama): 1515. aasta 2. septembri seisuga oli tal kaks kella valmis ja kolmanda pidi valama järgmisel päeval.⁷³ Kas see ka õnnestus, pole selge, sest Turus ta samal aastal ka suri ning tema testamendis on mainitud Turu toomkapiitlile kuuluvat kellametalli, millest Tile sulane Henrik pidi veel ühe kella valama.⁷⁴

Lisaks kohalikele meistritele tegutses keskaegsel Liivimaal ka rändavaid kellameistreid, kes jäid ühte linna pidama senikauaks, kuni tööd jätkus, ja siis liikusid edasi mujale. Näiteks Rostocki kodanik, kellavalaja Matteus David pakkus 1464. aastal oma teeneid

⁶⁷ TLA, f. 230, n. 1-III, s. 16; R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Göttingen, 1975, nr. 27. Vikaaria oli ilmselt seotud Kanuti gildi altariga Nigulistes, vt. A. Mänd. Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal, lk. 134–135.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1. s. Aa 35b, fol. 257r (1476): *by saligen her Merten gropengeters garden*; Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. v. A. Plaesterer. Reval, 1930, nr. 1033 (1460): *vppe dat hus, dat her Marten Gropengeter nv besittet, by dem marstalle belegen*.

⁶⁹ Kämmereibuch 1432–1463, nr. 294, 234, 244, 641, 661.

⁷⁰ M. Lumiste. Maal, puusculptuur ja tarbekunst 13. sajandist kuni 16. sajandi esimese veerandini, lk. 83.

⁷¹ LUB, 2. Abt., Bd. 1. Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1900, nr. 780; L. Anting. Tallinna tulirelvameistrid ja relvad XIV–XVI sajandil. Tallinn, 1967, lk. 17, 27.

⁷² Kämmereibuch 1463–1507, Tile *gropengeter*: nr. 2255, 2445, 2542, 2609, 2713, Tile *bussengeter*: nr. 2231, 2234, 2247, 2262 jm.

⁷³ Finlands medeltidsurkunder, nr. 5818 (13.06.1515), nr. 5832 (02.09.1515), vt. kirjade transkriptsioone: <http://extranet.narc.fi/DF/detail.php?id=5818>, <http://extranet.narc.fi/DF/detail.php?id=5832>.

⁷⁴ Tile testamenti on seni ekslikult dateeritud u. 20 aasta võrra varasemaks: LUB, 2. Abt., Bd. 1, nr. 111; R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente, nr. 65; K.-R. Hahn. Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin, 2015, lk. 570, nr. 72.

Lübecki raele, omades pitseeritud tunniskirju selle kohta, et oli mitmel pool Liivimaal, täpselt Tallinnas, Pärnus ja Võnnus (Cēsis) valanud kelli kaaluga 30, 24 ja 16 laevanaela.⁷⁵ Milliste kirikute jaoks need kellad valati, pole paraku mainitud.

Lõpetuseks

Kirikukellade helin saatis keskaegset (linna) inimest kogu elu, edastades kiriklikke ja ilmalikke signaale ning olles seotud mitmesuguste rõõmsate või kurbade tähtsündmustega nii eraelulises kui ka kogukondlikus plaanis. Kellad olid ühtaegu hädatarvilikud vahendid ajast ja sündmustest teada andmiseks, aga ka pühaduse tähistajad ja väljendajad, uhkuse ja prestiižiobjektid nii kiriku ja koguduse kui ka terve linna jaoks. Kelladel olid oma nimed ja kaitsepühakud, oma spetsiifiline kõla ja ülesanne.

Kellade helistamise üle ei omanud kontrolli mitte üksnes kirik, vaid ka linnavõimud, seda eriti kriisiolukorras ja üleminekuajal. Näiteks 1524. aastal, seoses reformatsiooni ajal kasvavate pingetega kerjusordude ja reformaatorite vahel, keelas Riia raad minoriitidel ja dominiiklastel kellade helistamise, et rahvasse mitte ärritada.⁷⁶ Nii

näitas raad oma võimu ja eemaldas kerjusvendade pühakojad sümbolises mõttes linna akustilisest sakraalsfäärist. Veelgi suurem oli rae kontroll ajanäitajate üle, mis reguleerisid linna töörütmi ja mille korrashoiu ja osutite õigekskeeramise eest maksis linn mitme sajandi jooksul.

Kirikukellade valamine ja numbrilauaga kellade valmistamine nõudsid mõlemad spetsiifilisi oskusi ja erinevate käsitöömeistrite koostööd. Tallinnas on tegutsenud nii kohalikke meistreid kui ka välismaalt ühe või teise kindla töö jaoks kohale kutsutud spetsialiste, kes enamasti pärinesid mõnest suuremast Saksa linnast. Kohalike kellavalajate seast tõuseb esile meister Merten Leifert, kes valas kella nii Püha Vaimu kirikule kui ka Olevistele. Ehkki Püha Vaimu kiriku kellast on õnnetuseks alles vaid riismed, näitab kella pealiskiri, mida toleaeagsed tellijad ja meistrid pidasid esmatähtsaks jäädvustada: selleks olid palved, lubadus lüüa alati ja kõigile õiget aega ning meistri nimi. Viimane mitte üksnes jäädvustas kellavalaja isiku tulevastele põlvedele, vaid oli ka märgiks heast tööst ja garantiiks kella kvaliteedile.

Artikkel on valminud haridus- ja teadusministeeriumi rahastatavate projektide IUT18-8 ja EKKM14-364 raames.

Lisa

Oleviste kiriku kella valamine 1437

TLA, f. 230, n. 1, s. Ad 14, fol. 6r–6v. Tõlge alamsaksa keelest.⁷⁷

Aastal [14]37

Samuti, nii oleme maksnud kellavormide ja kella eest.

Esiteks süte eest – 25 marka 7 killingit.

Samuti, munade eest vormide jaoks – 3½ veeringut.

Samuti, kanepi eest – 14 killingit.

⁷⁵ LUB, Bd. 12. Hrsg. v. P. Schwartz, A. von Bulmerincq. Riga, Moskau, 1910, nr. 289.

⁷⁶ L. Arbusow Jun. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921, lk. 292–293.

⁷⁷ Tõlkes olen rooma numbrid asendanud araabia omadega ja originaaltekstis lühendatud rahaühikud pikalt välja kirjutanud. Parema arusaadavuse huvides juurde lisatud sõnad on pandud nurksulgudesse. Kahjustuse tõttu loetamatuks muutunud kohad on tähistatud sümboliga [– –].

Samuti, rasva eest vormide jaoks – 3 marka, 1 veering.

Samuti, äädika eest – 16 killingit.

Samuti, lambavilla eest – 2 marka.

Samuti, makstud köstrile, kes pani vormile kirjatähed – 1 veering.

Samuti, makstud kellametalli laadimise eest vankrile ja pärast jälle maha – 14 killingit.

Samuti, makstud 6 töömehele, kes marstallis koos töötasid – 9 veeringut.

Samuti, makstud 40 töömehele, kui valati suurt kella – 5½ marka.

Samuti, makstud saunamehele töömeeste saunatamise eest, kes sel ööl, kui me [kella] valasime, valvasid ja töötasid – 7 veeringut.

Samuti, makstud munade ja äädika ja süte eest, kui [kella] valati – 3½ veeringut.

Samuti, makstud kolmveerandi lehma eest – 2 marka.

Samuti, makstud puusepale, kes meid aitas, kui [kella] valati – ½ marka.

Samuti, makstud töömeestele, kes aitasid kella puhastada – 7 veeringut.

Samuti, makstud 100 müüritellise eest – 12 killingit.

Samuti, 100 naela eest – 10 killingit.

Samuti, makstud kokale, kes meile süüa tegi, kui [kella] valati – 1 mark.

Samuti, makstud õlle, nimelt 14 tündri eest – 21 marka.

Samuti, makstud kella kaunistuste eest parima õllega – 5 veeringut.

Samuti, makstud sepp Gosschalkile vormide jaoks mõeldud rauatööde ja muude asjade eest – 12 marka.

Samuti, vasksepp Andresele makstud vana vase eest – 36 marka, 6 ööri.

Samuti, makstud 3 oina eest – 3 marka.

Samuti, veel makstud kella jaoks hangitud vase eest, nimelt 4 laevanaela, 8 leisikat ja 5 marknaela, laevanaelast – 36 marka. Summa kokku – 158 [marka], 3 veeringut, 3(?)[---].⁷⁸

Samuti, makstud graapenivalaja Mertinile suure kella valamise eest, laevanaelast [---].

Summa – 100 marka [---]

Selle lehekülje summa [---]

Samuti, veel makstud vase eest kellade jaoks – 9½ marka.

Samuti, veel makstud vana kella purukslõõmise ja tornist allatoomise eest 7 veeringut.

Samuti, makstud Andres Resenborchile kanepist köie eest, mida me kella jaoks vajasime, 5 marka.

Samuti maksime me 16 marka linnaste eest, mis me andsime graapenivalaja Mertenile kostiks, kui ta vorme valmistas.

Samuti, makstud trosside eest vormide jaoks 5½ veeringut.

Samuti, makstud 10 tammevõru eest vormidele, koos peale panemisega 3 veeringut.

Samuti, veel makstud 3 tündri lihtsa(?) õlle eest 3 marka, kui me [kella] valasime.

Samuti, makstud sepp Gosschalkile naelte eest – 7 veeringut, veel 2 marka ja 8 killingit.

Anu Mänd

(1968), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus,
Narva mnt. 25, 10120 Tallinn,
anu.mand@tlu.ee

⁷⁸ Tõenäoliselt on puudu olev rahaühik killing.